

УКРАЇНСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ: ТРИ ПЛАСТИ ФІНІЗМІВ

Стаття систематизує висновки студій прадавніх слов'янсько-фінських і середньовічних українсько-фінських мовних контактів у Наддніпрянщині.

Ключові слова: мовні контакти, фінські мови, українська мова, Наддніпрянщина.

Актуальність теми зумовлена прогалинами у сучасному стані історичних знань про обставини появи фінізмів в українській мові, топонімії та антропонімії України. Зібрані у статті матеріали і висновки – системні; вони не лише відповідають відомій схемі історії, а й збагачують її.

Дослідження теми починалося у 1990-х рр. зі спроби осмислити й конкретизувати етимологічні спостереження В. Топорова і О. Трубачова¹ у тій частині їх, яка стосується пояснених вченими фактів української мови. Згодом було опрацьовано класичну монографію А. Йокі². Далі важливими блоками знань стали незалежні свідчення прадавніх етнічних контактів, надані археологією³ і сучасною популяційною генетикою, – зокрема, у світлі відкриття Y-гаплогруп та висновків про їхній розподіл у Європі⁴.

Як виявилось, усю **генетичну різноманітність** теперішніх народів унікального Європейського півострова Азії визначає різний пропорційний склад одних і тих самих північно-західних Y-гаплогруп (R1b, I, R1a, N, J2, G2, E1b1b, Q, T), які внаслідок епохальних переселень опинилися саме в цьому районі. Після мутації M9 склався прототип майбутніх груп N, R і Q. Субклайд R1 (підгрупа групи R) мав оформитися на Південному Уралі, а R2 у степу (тепер – пустелі) Гобі. Під час дальшого освоєння європейських теренів носіями R1 стався їхній поділ на R1a (умовно «праскіфи») і R1b (умовно «пракельти»), причому, є ознаки того, що прибуття R1b на захід Європи супроводжувалося появою індоєвропейської мови і «заміною» (вимищенням) більшості місцевих чоловіків⁵. Дальший рух прибульців R1a на північ уповільнився під час зледеніння. За теорією «сховків льодової доби» носії трьох великих Y-гаплогруп, що вже проникли до Європи, перебули кліматично скрутний час на південь від прильодовикової смуги, – відповідно за Піренеями (R1b), на Балканах (I) і понад Доном (R1a).

З таненням льодовика, яке розпочалося у 14 тис. до н.е., вони продовжили освоєння континенту. Саме з льодовикових часів ведуть свій родовід над Дніпром люди звичайної в Україні Y-гаплогрупи I (умовно, «балканської», пов'язуваної з носіями пізнішої кукутені-трипільської культури IV тис. до н.е.). Це єдина у Європі ендемічна (сформована на місці) Y-гаплогрупа. Коли у X тис. до н.е. звільнився від криги район Ботнічної затоки, – вивільнені від криги землі освоїли носії Y-гаплогрупи N (умовно, «ботнічної») – мисливці на оленів з району свідерської і яніславецької культур на Волині⁶.

Y-гаплогрупа N (M231) звичайна серед фіномовного населення від Скандинавії до Сибіру, але відома й у Кореї та Японії. У Європі група N (рис. 1) має високий показник серед фінів⁷ (58%), литовців (42%), латвійців (38%), естонців (34%), росіян (середня 23%, на півночі Росії – до 42%; це найбільший від-

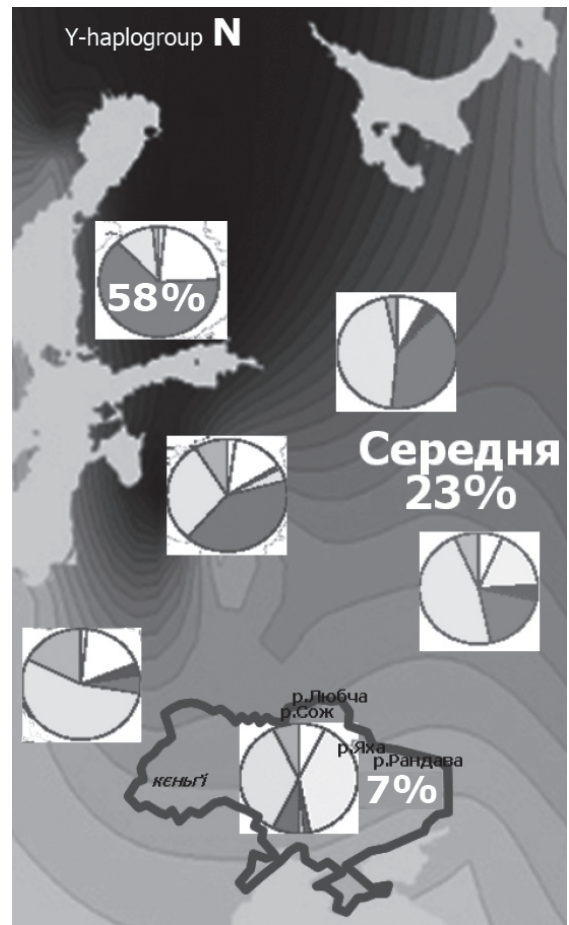

Рис. 1. Відсоток носіїв Y-гаплогрупи N

соток серед слов'ян). Носіїв групи N утричі менше серед чехів і українців (7–6%), поляків (5%), ще менше у словаків (4%), сербів, хорватів і білорусів (по 2%). В інших слов'ян (і мадярів!) її немає. За даними археології, в останні століття до н.е. індоєвропейські кочовики R1a з північної смуги степу і лісостепу змішалися з місцевим фіномовним населенням⁸ (групи N1c1). Фінський тип облич'я є і в Україні: він не частий, але трапляється (це люди з уральськими рисами, як лапландці з Норвегії, як фіномовні меншини Росії – носії людиківської, карельської з Твері⁹, марійської мови).

З інтернету досяжні дані різних груп авторів про генетичні матеріали Європи. Питання про репрезентативність виборок поки що не стояло, тому й результати досліджень строкаті. Серед українців, обстежених групою О. Семіно¹⁰, виявлено носіїв 8 Y-гаплогруп, але у цієї дослідниці немає даних про росіян; у статті Дж. МакДональда ідеться про 7 складників, але немає окремих даних про українців (вони апріорно приплюсовані до білорусів). Найпоєднаніше народи Європи обстежила група З. Россер (тут складників українців 6). Серед співавторів З. Россер – професори С. Кравченко (Інститут молекулярної біології і генетики НАНУ) і О. Єв'графов (Дослідний центр медичної генетики РАМН) та інші 60 керівників інститутів генетики країн Європи, США і Австралії. Конструктивно-критичне сприйняття нових праць зобов'язує зосередитися не на цифрових розбіжностях, а на самому переліку складових Y-гаплогруп народів Європи. Серед іншого це неспростовна матеріалізація етапів їх формування як окремих етносів. Свого часу для пом'якшення числових розбіжностей ми усереднили дані трьох досліджень, чого було досить для дальших міркувань. Було отримано такі усереднені відсотки Y-гаплогруп у складі українців – R1a = 38,2%; I = 36,2%; N = (5_{Semino} + 11_{Rosser} + 6_{McDonald}) : 3 = 7,3%; E1b1b = 7,3%; R1b = 4%; J2 = 2,7%; G = 2,3%; Q = 2%.

Досяжні з інтернету оновлені дані станом на 2018 р.: R1a = 47,9%, I = 22%, N = 7% (42/602), R1b = 5,8%, E1b1b = 5,5% (33/603), J2 = 3,7% (22/602)¹¹.

Таким чином, з обох рядів даних – усереднених старіших і досяжних тепер новіших, – про шарок українців, належних до Y-гаплогрупи N (ботнічної), визначено вже досить точно – від 7,3 до 7% (за різними авторами від 5 до 11%). За масштабом генетичних впливів кількісно більшими у складі українців є групи, де розкид ще значний: R1a («скіфська» – від 38,2% до 47,9% обстежених) та I (балканська – від 36,2% до 22%). Прошарки, кількісно менші від ботнічної групи N, – це R1b (умовно «кельтська» Y-гаплогрупа, 4 ~ 5,8% обстежених) і E1b1b (берберська 7,3 ~ 5,5%); далі йдуть J2 («месопотамська» 2,7 ~ 3,7%), G («кавказька» 2,3%), Q («гунська» 2%). Є і невелика частка українців групи T («еритрейська», до 1%), появу якої можна пов'язати з інфільтрацією у X–XI ст. поліетнічної множини маврів (група E1b1b).

Час перейти до фінізмів у **топонімії України** та фінських лексичних запозичень. Ще 2005 р. було встановлено ширшу кореляцію між пластами запозиченої лексики в українському словнику і пластами топонімів України від іншомовних основ¹². Внаслідок системних студій 2005–2011 рр. було виявлено, що етномовна стратиграфія України налічує три з половиною десятки пластів запозичень. Станом на 2018 р. кількість розпізнаних пластів зросла до 41.

Помічена кореляція імпонує масштабною і робить висновки надійними. Справді, кожному з чотирьох десятків етномовних пластів топонімії України відповідає в українському словнику «свій» пласт лексичних запозичень з тієї самої мови, хоч і вивчений з різним ступенем деталізації (рис. 2). І тепер викладений вище яскраво сучасний генетичний матеріал, крім своєї прямої наукової вартості, стає незалежним і ефективним засобом апробації проведених раніше системних студій з історичної топоніміки й лексикології.

У загальній матриці історичних мовно-етнічних контактів українців (станом знань на 2018 р.; рис. 2) основний фінський пласт займає ярус 6.

Фінських топонімів у Наддніпрянщині зауважено порівняно мало – на відміну від Верхнього Подніпров'я¹³. Це виключно гідроніми (назви річок): їх усього декілька, переважно уздовж північно-східного кордону України: р. Сож Чг (з фінс. susi 'вовк'¹⁴), р. Яха См (пор. фін. joki 'річка'), р. Рандава Хк (пор. лівс. randali 'ліви'), р. Любча Чг, можливо й р. Либідь Кв (літописне Любь = Либь 'ліви' – фіномовне плем'я). На Львівщині відоме с. Корелічі.

Окремо взята, гіпотеза фінського походження назв річок України Сож, Яха, Либідь не самоочевидна. Але ця гіпотеза міцніє, відколи також і в українському словнику знайдено низку фінських за походженням запозичень: *кульгати*, *кволий*, *щур* (ест. kulgeda 'ходити', лівс. kōol'iji 'помираючий' від kuolla 'помирати', фінс. hiiri 'миша' – морд. šever'). Такі системні відповідності краще протистоять несистемній критиці. Украй важливо, що тепер вони дістають ще одну незалежну потужну підтримку від зовсім іншої науки: виявляється, що серед українців кожний 14-й має Y-гаплогрупу N від фінського (лівського, естонського) предка (рис. 1). У низці наших публікацій раз-у-раз показано приростання знань про взаємну відповідність цих трьох рядів незалежних наукових аргументів для десятків інших пластів етномовних контактів українців¹⁵.

Y-группа	№	Час	Назва мовно-історичного пласту	Розподіл іншомовних явищ за галузями історичної лексикології та ономастики:		
				серед запозичених слів	серед топонімів	серед антропонімів
R1a	41	Від XIX ст.	Англіцизми, американізми	трамвай, труси, ділер, брокер, хайтек, драйв, страйк, шоу-бізнес	Мікротопоніми: Вокзал, Мак-дональдс	Роберт, Майк
	40	Від XVIII ст.	Росіянізми	вислуга, промисловість, союз , баранка + <i>екзотизми</i> : томат, банан, шоколад	Сєверодонецьк, Утине, Ізобільне, Переводчикове	Москаль 2700, Москаленко; -енков, -ва
	39	XVI–XVIII ст.	Німецькі германізми	дах, фах, льох, друк, гвалт, рахунок, смак, дріт, скарб, дякувати, мусити	Асканія-Нова, Ленінталь, Блюменталь+, Лемберг+	Німчук 1229, Шваб 2190,
	38	XV–XVIII ст.	Валахізми	царина , г'ляг', зг'ляг'атися, [г'ерлига, флюяра, струнга, бербениця]	Репосул, Репедзел, Рипа, Одаї, Стримба, Подішор, Фонтиняси	Волошин, Тертерян, Оршовський
	37	XV–XVIII ст.	Полонізми	певний, сідло, ковадло, простирадло, принаймні, шлюб , виделка, обіцяти	Кролевець, Свірж, Блотниця, Злочів, Янпіль, Садагура	Ляшко 6264, Мазур 43 тис., Врубель
	36	XIV–XVI ст.	Літуанізми	жлукто, пелька , переіщити, нишпорити, джигун, [мешти], твань	Кудрявець, р. КозУПка Рв, Радивилів,	Прус 5450, Жмуд 836, Литвин 29398
	35	XIII–1475 р.	Венец. і генуез. італізми	скриня, шкарбун, барило, пляшка, стрічка, кошт, бенкет, решта ;	Ладинь, Чепелі, Почапінці, Штомпелі, Солдайя+	Бандера; Штомпель 644, Шмигель
	34	XIII–XVIII ст.	Татарські тюркізми	чабан, отара, табун, аркан, торба , батіг, гарбуз, орда, тютюн, табір	Крим, Бахчисарай, Беги, Тахтаулове, Ташань, Кременчук	Бех, Кримський, Гаркуша,
	33	XIII ст.	Халха-монголізми	чавун, пиріг, курінь , баламут, богатир, мерин	Хорохорин, Баламутівка, Дорогожичі	Дараган, Коцюба, Кочубей 4216
	32	XI–XIII ст.	Половецькі тюркізми	шатро, курган, ковпак, товар , лоша, бур'ян, яруга, булава, товмач	Кічкас, Інгул, Ізюм, Шатерники, Яруга, Тлумач, Сатанів	Половець 634, Булах 5639, Верескун 331
	31	840–920 рр.	Скандинавізми	стерно , стяг, ночви, [гайстер], трапити, серга, цямрина, щогла	Данченки, Варяж, Ступна, Світязь, Автуничі	Олег, Ігор, Данченко, Верещак
	30	X–XI ст.	Печенізькі іранізми і тюркізми	печеніг	Варух+, Трул+, Печеніжин; Курчиця, Кагарлик,	Печенюк 2570, Боженюк 83, Боженко 4603
	29	X–XVII ст.	Мадяризми (угризми)	чота, хутір , кучма, гусар, гайдук, гуляш, [газда]	Яжберень, Сабадаш, Керецьки, р. Реть, бол. Тісабол	Сегеда, Кучма, Сабадаш
	E, J1	28	VIII–XIII ст.	Арабізми	майдан, шлях , хабар, мацапура, чумак, могорич , ракло, зн.сл. <i>батьки</i>	Русави, Подольох, Воропаї, Самбір, Кафа, Хасанівка, Паталаха

R1a	27	VIII–IX ст.	Хозаризми	козарлюга , тархан, субота, сатана	Козара, Чугуїв, Чауси	Казар, Козар, ин, Чавус
R1b	26	VIII–IX ст.	Франкізми	король , харалужний	Франкопіль, Харалуг, Обертин	Франко 1893, Обертун
	25	Від VI ст.	Вірменізми	сковорода , чашка	о. Хортиця, Заньки, Качкарівка	Сковорода, Кочерган 1039,
G	24	VI–XII ст.	Кавказизми	свинець , кунтуш, габардин, кувалда, коверзувати	Кавки, Лазьки, Ницаха	Бридун, Коморда
J1	23	Від VIII ст.	Візантіїзми	грамота, ікона, дяк, [клюса], церква , піп, хрест, монастир, мак, огірок, левада	Ромейки, Македони, Калагарівка, Іркліїв, Вел. Лепетиха, Шкірудиха	Ромейко, Калакура, Македон, Драч, Мазепа
Q,R1a	22	IV–VII ст.	Гунс.-аварс. монголізми	табір, жупан, холява, холошні, пан , каган, мерин	Гуньки, Обарів, Толуковичі, Онут, Таборище, Ображіївка, Чонгар	Гунченко 1572, Боян, чук, Трухан, Ображей 157
I1	21	Від II ст.	Готизми	полк, князь, хліб, буква , дошка, гіст, кутя, щирій, гаразд, короґва, очуняти, нахромитися	Танискава, Піскава, Говилів, Фрумилів, Трахтемирів, Малдрики	Кирдан 559, Домонтович 77, Гудя, Дорош, ук
	20	Від – I тис.	Праслов'янський шар	коса, сніп, пшениця , полоти, цілина, сад, теля, кожух, рукавиці, посуд, відро, човен	Тиманівка, Сян, Селище, Долина, Водиця	Мельник 155 тис.
E,J1	19	I–VIII ст.	Коптизми з Єгипту	буча , шаніжка, яр, келеп, лелека, пастка, осовитий, шаткувати, очіпок, шпетити	Ракути, Ракужа, Шишаки, Шацьк, Воропаї, Жадове	Коптя, Ковтя, Некраш 206, Мудрагель,
	18	Від 102 р.	Латинізми	цибуля , редька, оцет, глек, коляда, криж, поганий,цята, жирувати	Рюмівка, Саврань, Поди, Ровенці, Бреца, Понінка	Пода 1098, Білокінь 3070, Троян 9515
R1a	17	–III/+III ст.	Пахлавізми	хата , волхви, пахлава, грива, гривня, призьба, паркан, печеніги, [хупавий]	Узруй, Аршуки, Дейнеки, Волфине, Альта, Миргород	Дейнека, Дронь 1982, Дрига 3776
J1	16	Від –IV ст.	Бактризми	будини, гелони	Явон, Явонівщина, Будища, Старобутове	Явон, енко
R1b	15	Від – VI ст.	Кельтизми	оборіг, смерека,ліки, владика,кінь,слуга,язик, книга , щит	р. Радоробель, Нурове, Кодра, г. Камула, р. Сукіль	Котора, Пекур, Колибан 5, Ковбан 349
I2	14	–VII / –IV ст.	Ілліризми	цап, чіп, шутий, муругий, борть,бгати, поратися , порпатися	Карпати, Медобори, Бескид, р. Іква	Моруга
J1.	13	Від -VII ст., від I ст.	Фінікізми, арамеїзми	кадка, мапа , геєнна, [пунечка]?, ганьба, ганити, [лилик]	Кинашеве, Кирнасівка, Цир, Харків, Рахвалівка	Кинах 39, Кирнос 372, Сорокотяг
J1	12	Від -647 р.	Еллінізми	корабель , комора, криниця, миска, макітра, дрімлюга, халепа	Ялта, Ромейки, Сивуля, Стугна, Британи, Проні, Рогань, Ікопеть	Сивило, уля, Британ, Рогань

J1	11	Від –V ст.	Дав. перс. (ахам.) іранізми	Бог , заради, мідь, дбати, тривати, кат, жвавий, збіжжя , питльований	Райки, Гельмязів, Шатравине, Передеріївка	Передерій 5392, дрії 1073, Шатрава
R1a	10	Від – I тис.	Скіфські іранізми	потвора, почвара, гмиря, драби	Дніпро, Дністер, Прут, Саки, Ковтуни, Артополот, Артек	Колодко 489, Ковтун, Сакович 780,
R1a	9	Від – II тис.	Індоіранізми	темрява, рай	коса Тендерська	Тендера?
I2	8	–XI/–VII ст.	Фракізми	цівка, тяма , кпити, кебета, [гагілки]	Товтри, Сірет(2)	Кебетя?
	7	Від – II тис.	Балтизми	сват , перст, ярчук, тесло, кий, вапно	Желянь, Івот	Баланда?
N	6	Від – II тис.	Фінізми	дуб, сом, щупак, щур, кволий , кульгати	р. Сож, Яха, Рандава, Либідь	3021 Кандиба, 396 Шамрило, 198 Кульга
	5	Від – III тис.	Дав. італ. (центр.-європ.)	молот , горн, лівий, мана, говіти, господь	Солучка	
E,J1	4	Від – III тис.	Єгиптизми	біс , канапа, [римшина], лемки?	Босири, Дептівка, Коквище, Кмитів Яр, Омбиш, Собич, Тутаки	55 Коковенко, Кмить, Тутак, Рекеда, 1063, 899 Шкурупій
G	3	Від – III тис.	Урартизми	зубр, вино, олія, морока , шарпати	Тушебин, Банилів, Верем'є	Верміївський?
J1	2	Від – III тис.	Аккадизми	[шубравці], гмиря	Дубшари, Сапонівка, Шубранець	Шафонський?
J2	1	Від – III тис.	Еламізми	нишком , попо(ждати), хохол, кугут	Шешори, Хохонів, Кизими	Кизима, Кізім, Кізіма 751

Рис. 2. Таблиця відповідності Y-гаплогруп українців і стратиграфії їхніх мовних контактів у словнику, топонімах і антропонімах (Тищенко 2006–2018)

Картина **фінських запозичень праслов'янського часу** в українському словнику найбільш досліджена і найпереконливіша, хоча порівняно недавно прямі фінські лексичні запозичення до праслов'янської вважалися мало ймовірними або й зовсім неможливими. Так, відомо про характерне заперечення М. Фасмера щодо виведення слов'янського *невід* з фінського джерела: «Проти походження з фін. *neuvo(t)* мн. «засоби, начиння»... говорить, окрім значення, ще й значне поширення цього слова у слов'янських мовах»¹⁶. Поза увагою при цьому залишився можливий відповідник фін. *nuotta* «невід», як тепер показано – запозичення зі скандинавського джерела¹⁷.

«Насправді питання про фінські запозичення у праслов'янській або частині її діалектів цілком природне», — вважають В. Топоров і О. Трубаčov¹⁸. На їхню думку, в перші століття існування праслов'янської мови масив її носіїв був порівняно невеликим і однорідним, а тому запозичені слова – навіть хоч би й одержані на периферії – могли поширюватися на ньому без перешкод. Що до фіноугорської сторони, то на той час її мовна диференціація була вже незрівнянно глибшою, бо тривала віддавна. «Ця обставина не сприяла тому, щоб запозичене слово поширювалося за межі однієї мовної групи чи навіть мови. У цьому слід вбачати докорінну відмінність можливостей поширення запозичених слів у слов'янській та фіноугорській»¹⁹. Творчим досягненням учених стало обґрунтування важливих фактів фінських запозичень у давньослов'янській мові. Наведена далі група українських фінізмів свідчить про лексичні зв'язки, які мали місце ще за праслов'янської доби.

1. Укр. *дуб*, відоме усім слов'янам. пор. фін. *tammi*, морд. *tumo*, *tumä* (балтійська має інше слово – *apžōlas 'дуб'. Певні сумніви викликав брак типово фінського чергування *tr/mt* у запропонованому фінському першоджерелі, що немовби суперечило його питомому

характеру. Однак незабаром пряме підтвердження гіпотези В. Топорова і О. Трубачова дав О. Матвеев, вказавши два карельські гідроніми біля Онезького озера. Це р. *Тамбица* і затока *Тамбич-Лахта*, назви яких «відображають найдавнішу звукову форму основи, що відповідає формам праслов. *tombъ ~ *dombъ»²⁰. У тому ж районі нам вдалося розшукати назви ще двох сіл з назвою *Тамбица*, крім того, існують нп *Тамбицы-Речка* на березі Онезького озера, *Жилая Тамбица*, *Тамбичозеро-Наволоки*²¹.

2. Укр. *сом*, прасл. *somъ. Це, також загальнослов'янське слово, – єдине фінське запозичення у слов'янських мовах, яке має балтійські відповідники: лит. *šāmas*, латс. *sams* 'тс.' – зате без вірогідно близьких форм в інших індоєвропейських мовах. Джерелом могли б бути фінс. *sampi* 'осетер, велика риба, цар риб', мар. *šamba* 'минь', мансі *šuri* 'сом'²².

3. Укр. *щука/щупак*: прасл. **šč(i)aukā*²³, укр. *щука*, *щупак*, польс. *szczurak*, нлуж. *ščipeł*, нім. (вестф.) *hauk* при фін. *hauki* 'щука'. В. Топоров і О. Трубачов спеціально зазначили, що фіно-угорська етимологія слов. *ščauka* дає змогу тлумачити існування варіантів з ауслаутом -р- як відображень різних форм прафінської парадигми. Про масовість контактів з прафінами свідчать обидві основи слова (*щук-/щуп-*), збережені лише в українській, тоді як у самих фінських губні -р/-в відомі тепер лише в удм. *tšipei* 'тс.'²⁴, а давнє чергування – в ест. *haug* (одн. *havid*), діал. *havi*; водс. *áutši*, *hauki*, род. відм. *havve*²⁵.

4. Укр. *щур*, польс. *szczur* 'тс.', – пор. морд. *tševéf*, *tšejef*, *šejër*, удм. *šir*, фін. *hiiri* 'миша'. Як зазначають В. Топоров і О. Трубачов, «менше поширення слова *ščuigъ у слов'янській (лише в північній частині слов'янського світу, крім російської) змушує говорити про пізніший час запозичення, аніж для *ščauka. Але й це запозичення *передувало добі східнослов'янської експансії*»²⁶. Діалектологічне картографування назв щура у загальнослов'янському масштабі²⁷ також дає змогу краще уявити можливі обставини запозичення слова з фінських мов, – як з'ясовується, цього разу при повсюдній у Польщі формі *szczur*.

Чи могли потрапити до української **фінізму, яких нема в російській**? Оскільки їх відомо вже чимало, то, виходить, могли: *журба*, *журливий*, *кволий*, *кульгати*, *шкандибати* тощо. Залишається дізнатися: яким шляхом? «...Через лівів, куршів і карел (у потоці варягів з Балтики) могли бути засвоєні у нас (і досить пізно: лише у VIII–IX ст.!) дотепер хронологічно не досліджені «сепаратні» фінізми української мови: *кульгати*, *шкандибати*, *журба*, *кволий*, [*шамотити*, *шомратися*] (прізвище Шамота), карпатс. [*кєньлі*] 'зимові шкарпетки, великі черевики', розм. *лайба*. Прототипами їх часто виступає не просто фінська лексика, а слова географічно південних фінських мов (лівська, куршська, естонська), які щоразу виявляють звукові особливості, збережені у наведених українських запозиченнях: це ест. *kulgeda*, лівс. *kāndatə*, *surm* смерть (лап. *sorbme*), *kūolfiji* ! помираючий, карел. *samota* квапитися (мансі *šōm-*), лів. *kenḡə* (при фінс. *kengät*) 'постоли'²⁸, фінс. *laiva*²⁹ (в ЕСУМ без фінських мовних аргументів віднесене до форми *лейба* з польс. *leiba*). Зі скандинавських мов норвезька теж має цю назву від фінів: *käng* 'постоли' [SSA, I, 343]³⁰. З великого тлумачного словника української мови: «КЕНДІ, КИНДІ, ів, мн. Діал. Валянки; повстані калоші. «Набув на ноги кинді нові / рукавиці взяв шкапові» (Котляревський, I, 1952, 171); «Думаєш, що я в хутрі й кендях тут стою?» (Франко, VI, 1951, 169); ...*Парубчак у «кендях»*... *пройшов у сарай і вилив воду в діжку* (Головка, I, 1957, 177)³¹. (Нерозрізнення -гі/-ді- відоме на Покутті, де кажуть *гіду*, *гіти*, *Погілля* 'діду, діти, Поділля'.)

В українській фонетиці немає діалектних фінських рис на зразок російського «цокання» чи польського «мазуріння». Деякі лексичні фінські впливи також переважно зупиняються на Поліссі: пор. укр. *полювати* – це білор. діал. *лесавачь* з виразним впливом фінських (*metsästää*) і балтійських мов³²; спостереження А. П. Непокупного не раз цитоване³³.

В останні роки виявлено чимало слідів давніх уральських впливів на лексику мов не лише Півночі, але й Заходу і Півдня Європи. Ці відомості добре корелюють з новими відкриттями фінських генетиків Савонтаус, Карпелана та ін.³⁴ Про сиву давнину цих контактів свідчить і зауважена нами відповідність: рум. *rađure* «ліс» матеріально і семантично аналогічне ненецькому *ređara* 'тс.'

Картина давніх фінських запозичень у слов'янських мовах була б неповною без списку імовірних **фінізмів поволзького вектора**. Уперше їх зібрала М. Федорова. Дослідниця не подає їх детального обґрунтування, лише пише про «мовний перегук» *між Україною і старою Мордовією*, наводячи, зокрема, такі слова як укр. *гай*, *бажати*, *чекати*, *гуртом*, *рясний*³⁵ – і при цьому дає паралелі з морд. ерзя *гай* «нетра»; *бажаме* «бажати, прагнути» (при численних похідних); морд. ерзя *шка* «час, пора»; удм. *гурт* «село».

За словником В. Даля, всі ці слова відомі й у російській мові (переважно у південних говірках)³⁶. Тим не менше, з якихось причин усі вони не потрапили до літературної норми. Натомість в українській вони звичайні.

М. Федорова вважає фіно-угорськими за походженням полісько-сіверські чергування типу *o/y* (*вон / вун* «він»), а також вказує на матеріальні збіги дифтонгів у мові мансі (*kol/kwoł* «дім», *kon/kwon* «на вулиці») і в поліських говірках України (та реліктових севрюцьких на Курщині й Воронежчині): *куонь*, *куэнь* «кінь», *жуэнка* «жінка»³⁷. Вчена окремо зазначає, що давня фонема *k°* сто років тому була значно поширенішою³⁸. Не менша розмаїтість дифтонгів існує у фінських та саамській мовах. Цей «світ дифтонгів» можна поставити у відповідність в Україні з лапландським осередком *на Волині й Західному Поліссі* – свідерською і яніславецькою археологічними культурами³⁹. Актуальність спостережень А. Федорової про дифтонгічні рефлексії праслов'янського *-ō-* зростає у зв'язку з дослідженнями реліктового діалектного ареалу полісько-українських говірок Острогжчини й Оскольщини⁴⁰. У них не раз згадано й волинські фонетичні аналогії⁴¹.

Ця підгрупа українських фінізмів, уперше окреслена А. Федоровою, не є загальнослов'янською і тому, здавалося б, не така давня. Разом з тим, вона може віддзеркалювати субстратні зв'язки великої часової глибини, адже стосується загальноукраїнської, діалектної російської і ерзянської лексики.

Найменш опрацьованим донедавна був **фінський слід в антропонімії** українців. Тепер відома група українських прізвищ від основ імовірно фінського походження Шамр-/ Шомр-, Канд-, Шамот-/ Шомот-, Кульг-/ Кульж-. За даними електронної бази даних ridni.org/karta, українців з такими прізвищами – кільканадцять тисяч: **7273 Шамрай** (396 *Шамрило*, 129 *Шамрій*, 3 *Шомрай*); **3021 Кандиба** (418 *Кандибка*, 273 *Кандибко*, 171 *Кандибей*, 88 *Кандибайло*; 35 *Шкандиба*, 80 *Шкандюк*); 969 *Шамота* (36 *Шамотайло*, 84 *Шамотій*, 18 *Шамотило*; 14 *Шамота*, 1 *Шомотюк* Вн); 198 *Кульга* (37 *Кульженко*). Звичайно, деякі з цих прізвищ – похідні від лексем *шамратися*, *шкандибати*, *шамотіти*, *кульгати*. Однак принаймні частина їх можуть бути й синхронними до самих лексичних запозичень.

Таким чином, збіги та аналогії у явищах індоєвропейських мов Європи з фінськими й ширше, уральськими мовами – численні й багатобічні. Поки що доводиться вдовольнитися їхнім контурним окресленням – через велику давність субстратних мовних контактів, що їх спричинили. Водночас очевидно, що серед виявлених аналогій наявні не лише лексичні, а й значно давніші від них структурні відповідності: граматичні, фонетичні, семантичні. Дотепер вдалося виявити серед українських фінізмів три виразні підгрупи, які відповідають трьом різним часовим епохам і етнічним векторам контактів.

Перша підгрупа фінізмів спільна в українській з усіма слов'янськими мовами, що вказує на добре досліджений праслов'янський час контактів. Вона надійно відповідає також даним генетики про тривале, епохальне збереження на півночі Європи фінського субстрату, імовірно – за умов тисячолітньої двомовності. Друга підгрупа українських фінізмів може мати волзько-фінське походження. Найпізніша третя підгрупа сепаратних українсько-фінських запозичень може відповідати відомим з історії зв'язкам Наддніпрянщини пори вікінгів-варягів: в оточенні цих германців зі Скандинавії мало бути й чимало фіномовних куршів та лівів.

¹ *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.

² *Joki A.* Uralier und Indogermanen. – Helsinki, 1973.

³ *Залізняка Л. Л.* Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // *Vita antiqua*. № 3–4. – К., 2001.

⁴ *Rosser Z. et al.* Y-Chromosomal Diversity in Europe Is Clinal and Influenced Primarily by Geography, Rather than by Language // *American Journal of Human Genetics*, 67 (6) (2000). – PP. 1526–1543; *Semino O. et al.* The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in Extant Europeans: a Y-chromosome perspective // *Science*, 290 (2000). – PP. 1155–1159.

⁵ fr.wikipedia.org/wiki/Haplogroupe_R1b

⁶ *Kozłowsky J. K., Kozłowsky S. K.* Pradzieje Europy od XL do IV tys. p. n. e. – Warszawa, 1975. – С. 128.

⁷ Див. нарис 4. «Фіни» у кн. *Тищенко К.М.* Долітописна мовна історія українців. – Київ-Дрогобич, 2016. – С. 35–36.

⁸ *Седов В. В.* Гидронимические пласты и археологические культуры Центра // *Топонимия Центральной России*. Сб. Вопр. геогр. Вып. 94. – М., 1974. – С. 20–33.

⁹ *Virtaranta P., Suhonen S.* Lähisukukielet. (Näytteitä uralilaisista kielistä III.) – Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 1983. – С. 69, 70.

¹⁰ Див. *Semino*.

- ¹¹ uk.wikipedia.org/wiki/Гаплогрупа_R1a; ..._N; ..._R1b; ..._E1b1b; ..._J2.
- ¹² Тищенко К.М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців // Народна творчість та етнографія. № 5, 2005. – С. 31–44.
- ¹³ Топоров, Трубачев. – С. 208.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Див. Тищенко К. М. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти // Український глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Житомир, 2015. – С. 38–67; Тищенко К. М. Всеслов'янськість мови українців // Український тиждень. № 39 (256). 28 вересня – 4 жовтня 2012 р. – С. 22–64; Тищенко К. М. Гени, мова, Україна // Український тиждень. № 16 (233). 20–26 квітня 2012 р. – С. 28–58.
- ¹⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964–1973. – Т. III. – С. 56.
- ¹⁷ SSA – Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Osat 1–3. – Helsinki, 1992–2000. – Т. II. – С. 241.
- ¹⁸ Топоров, Трубачев. – С. 245.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Матвеев А. К. Значение принципа семантической мотивированности для этимологизации субстратных топонимов // Этимология 1967. – М., 1969. – С. 200.
- ²¹ Encarta – Microsoft Encarta Premium 2009. Interactive World Atlas.
- ²² Див. SSA, III, 153.
- ²³ SSA, I, 147.
- ²⁴ Топоров, Трубачев. – С. 246 (так і не відображено в SSA).
- ²⁵ SSA, I, 147.
- ²⁶ Топоров, Трубачев. – С. 247.
- ²⁷ Див. ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 1. Животный мир. – М., 1988. – С. 50–51.
- ²⁸ Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. С. 74–78.
- ²⁹ Непокупний А. Фінське слово в українській мові: *лайба* на воді та на суходолі // Етнічна історія народів Європи. Вип. 5. – К., 2000. — С. 17–21.
- ³⁰ Тищенко К.М. Халіфат і сівєра. – К., 2011. – С. 420.
- ³¹ СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980. – Т. IV. – С. 140.
- ³² Див. Непокупний.
- ³³ Ніканчук А.М. Некоторые зауваги аб гісторыі і перспективах вивучэння беларуска-літоўскіх калек // Беларуская лінгвістыка, 2011, вып. 67. – Мінск, 2011. – С. 85–97.
- ³⁴ Див. Tyschenko K. Proto-Finnic and Indo-European Linguistic and Genetic Contacts // Ethnic History of European Nations. N 14. – Kyiv, 2003. – P. 52–60; Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. Вип. 9. – К., 2001. – С. 77–86.
- ³⁵ Федорова М. В. Славяне, мордва и анты: к вопросу о языковых связях. – Воронеж, 1976. – С. 19, 20, 29.
- ³⁶ Даль В. И. Толковый словарь живаго великорусского языка: В 4 ч. – М., 1863–1866. – Ч. 1. – С. 33 (*бажать* нврс., вор., вят., ол., смб., ниж., пен., яр.; *баженный* кал., арх., нвг., влгд., твр.), 301 (*гай* юж., тмб., вор., кур.), 362–363 (*гурт, гуртом* нар.). – Ч. 4. – С. 113 (*ряса, ряска* юж., зап., пск., прм.; *рясы* арх., влг., влд., прм.; *рясный* вост.-сиб., *рясно* ст. церк.), 536 (*чекать* юж., зап., польс.), 582 (*шкандыбать* юж., *шкандыба*).
- ³⁷ Федорова. – С. 52.
- ³⁸ Пор. Ромбандеева Е. И. Мансийский (вогульский) язык. – М., 1973. – С. 32.
- ³⁹ Залізняка Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // Етнічна історія народів Європи. Вип. 5. – К., 2000. – С. 4–9; Kozłowsky J. K., Kozłowsky S. K. – С. 128.
- ⁴⁰ Солонська Г. Т. Про українсько-російські міжмовні контакти на діалектному рівні (за даними говірок Воронежчини) // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 195–204; Сагаровський А. А. Про деякі явища зі сфери фонетики в українських і російських говірках Белгородщини // Українська мова: історія і стилі / Харк. держ. ун-т. – Харків, 1992. – С. 125–137.
- ⁴¹ Бескровний А. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *Ō* в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии // Сборник статей в честь акад. С. И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 148–153.

Статья систематизирует выводы исследований древних славянско-финских и средневековых украинско-финских языковых контактов в Среднем Поднепровье.

Ключевые слова: языковые контакты, финские языки, украинский язык, Среднее Поднепровье.

The article deals with the systematized conclusions of the studies of the ancient Slavic-Finnic and the medieval Ukrainian-Finnish linguistic contacts in the Middle Dnieper Area.

Keywords: linguistic contacts, Finnic languages, Ukrainian, Middle Dnieper Area.